

MIROSŁAW KISIEL

Dziecko uzdolnione muzycznie w edukacji Specyfika kształcenia i opieki

Musically inclined child in education Peculiarities of education and care

Abstract: The subject of a discussion included in this study is the musical talents seen as an important problem of modern education in the prism of the society of knowledge. The material outlines the specificity of training of artistically gifted child at school. The analysis of selected institutions and their educational opportunities for artistic and educational work was presented. An assessment of positive and negative feelings associated with children's musical education was made. Proposals for educational activities useful in the educational work of teachers and caregivers were developed.

Key words: child musically, gifted, general and artistic, education.

Rozwój wiedzy stale towarzyszy ewolucji człowieka. Ciągłe pogłębianie wiedzy jest warunkiem koniecznym funkcjonowania przyszłych pokoleń i stanowi poważne wyzwanie dla przyszłych pokoleń. Wiedza ma sens dopiero wtedy, gdy jest używana w sposób aktywny i innowacyjny. Społeczeństwo wiedzy to cywilizacja charakteryzująca się otwartością i odwagą intelektualną. W niej jednostka obdarzona dużymi możliwościami i aktywnością potrafi w sposób nowatorski i skuteczny wykorzystać swój potencjał.

Zagadnienie funkcjonowania w szkole ucznia uzdolnionego artystycznie należy do ważnych kategorii problemów w psychologii i pedagogice. Pozostawienie utalentowanych, młodych ludzi bez specjalnej pomocy wychowawczej powoduje niejednokrotnie zaniedbanie lub wręcz zmarnowanie potencjałów tak istotnych z punktu widzenia potrzeb społecznych i artystycznych. Konieczność dostrzegania i różnicowania zdolności dzieci związana jest bezpośrednio z rozwojem wielu teorii i modeli zdolności, których zasadniczą cechą stało się wyodrębnienie nowych jakości osobowościowych. Współcześnie ujawnia się zmiana zakresu samego pojęcia „dziecko zdolne”. Psychologowie i pedagodzy dostrzegają różnorodne potrzeby uczniów zdolnych oraz wynikające z nich uwarunkowania dla rozwoju jednostki. Dzięki lansowanym teoriom rozszerza się populacja dzieci, które uznajemy za przejawiające zdolności w danej dziedzinie. W praktyce rozróżnieniu podlega kategoria dziecka zdolnego i utalentowanego. Pierwszemu przypisuje się wysokie możliwości w uzyskiwaniu osiągnięć szkolnych, drugiemu — nieprzeciętne możliwości w różnych obszarach sztuki. W prowadzonych badaniach w zakresie zdolności uczących się dzieci dostrzega się również pewną zależność między uzdolnieniami artystycznymi a osiągnięciami w nauce szkolnej.

Dziecko — uczeń zdolny

Zarys problemu

Od dawna zdolności uważano za główny czynnik warunkujący sukces człowieka w różnych dziedzinach życia. Zdolnościami, ich istotą, rozwojem, wpływem na funkcjonowanie człowieka zajmowali się najwięksi myśliciele, począwszy od Sokratesa, Platona czy Arystotelesa, po współczesnych psychologów i pedagogów (Borys Tiepłow, Maria Żebrowska, Maria Tyszkowa, Howard Gardner, Tadeusz Lewowicki i inni). Pojęcie

zdolności używane jest w psychologii na określenie tych właściwości psychiki człowieka, które warunkują możliwość skutecznej działalności w określonych dziedzinach przy wykonywaniu różnych zadań (Borzym, 1979). Jest to jednak pojęcie niejednoznaczne, gdyż używane bywa do określenia zarówno prostych zdolności umysłowych lub psychomotorycznych, jak i zdolności złożonych, umożliwiających wykonywanie na dobrym poziomie skomplikowanych działań. Wymienia się wówczas uzdolnienia muzyczne, techniczne czy ogólne, a nie pojedyncze zdolności, które się na nie składają.

Dziecko zdolne to takie, które posiada umiejętność dostrzegania problemów i przystępuje do ich rozwiązywania w sposób najbardziej logiczny i skuteczny. Oprócz widocznych zdolności ogólnych odznacza się jednocześnie wybitnymi uzdolnieniami specjalnymi, a także znaczącymi osiągnięciami w nauce szkolnej. To osoba obdarzona ponadprzeciętnymi dyspozycjami twórczymi (Lewowicki, 1986). Uczeń zdolny to uczeń wykazujący ponadprzeciętny poziom rozwoju umysłowego, połączony z ciekawością poznawczą i wysokim poziomem motywacji, przejawiającym się w samodzielnym i konsekwentnym poszukiwaniu odpowiedzi na stawiane przez siebie pytania. W rozumieniu społecznym uczeń taki ma wzorowe zachowanie i najwyższe oceny z przedmiotów szkolnych. Natomiast w rozumieniu psychologicznym jest to dziecko mające wysoki iloraz inteligencji, duże osiągnięcia oraz specjalne zdolności twórcze w różnych płaszczyznach życia (Tyszkowa, 1990).

Dzieci uzdolnione artystyczne

Dzieci uzdolnione w jednej z dziedzin sztuki określa się jako utalentowane. Młodzi ludzie uzdolnieni artystycznie ujawniają swoje nadprzeciętne możliwości dość wcześnie. Symptomami, które obserwujemy w ich zachowaniu, są: łatwość zapamiętywania, szybkość uczenia się nowych rzeczy, duża ekspresja myśli i emocji w formie werbalnej, plastycznej, ruchowej lub zabawowej, ciekawość poznawcza, pomysłowość, oryginalność oraz bogata wyobraźnia (Sztuka, 2001).

Dzieci z uzdolnieniami artystycznymi od najmłodszych lat spędzają dużo czasu na odtwarzaniu przedmiotów z otoczenia poprzez rysowanie, malowanie, lepienie z gliny lub plasteliny. Lubią eksperymentować, przejawiają przy tym oryginalność i pomysłowość w doborze technik, łączeniu różnych materiałów, treści i tematów. Dzieci te wspaniale wykorzystują sztukę do ekspresji swoich myśli, marzeń, wyobrażeń i uczuć. Towarzy-

szą temu dodatkowe zdolności twórcze przejawiające się w trakcie wymyślenia oryginalnych zabaw, w opowiadaniach, nuconych piosenkach oraz niezwyklej pomysłowości (Lewis, 1998). Cechą dzieci wybitnie zdolnych w zakresie aktywności artystycznych jest duża wrażliwość i empatia, a także umiłowanie prawdy i uczciwości. Cechują je także indywidualizm, niezależność oraz nonkonformistyczne i niekonwencjonalne zachowania. Niezwykle ważną cechą charakteryzującą funkcjonowanie dzieci z uzdolnieniami artystycznymi jest zaangażowanie w działanie, radość tworzenia i silna motywacja wewnętrzna (Dyrda, 2007). Wśród dzieci tych diagnozuje się często nadmierny perfekcjonizm, który połączony z intensywnością emocji i zaangażowania w działanie powoduje skłonność do wygórowanych i nierealistycznych oczekiwań względem siebie i innych. W funkcjonowaniu dzieci uzdolnionych artystycznie obserwuje się także zachowania świadczące o nadpobudliwości. Te cechy i zjawiska mogą stanowić pewne utrudnienia wychowawcze, gdyż nieobce u tych dzieci będą: niecierpliwość, upór, dominacja, hiperaktywność, egocentryzm czy konfliktowość (Bates, Munday, 2005).

Uzdolnienia muzyczne dzieci — wymiar dydaktyczny

Dominującą formą działalności dziecka w wieku przedszkolnym jest zabawa. W tym okresie kształtuje się osobowość małego człowieka, a cechą charakterystyczną jest znaczny stopień synkretyzmu, niedoskonałość spostrzegania, słaba koncentracja uwagi oraz myślenie konkretno-obrazowe. Następuje rozwój mowy oraz umiejętności porozumiewania się. Emocje dziecka w tym okresie są niestale, łatwo powstają, trwają krótko i szybko się zmieniają (Kielar-Turska, 2004).

W gronie prawidłowo rozwijających się dzieci znajdują się i te uzdolnione muzycznie. Już podczas zabawy można zauważyć różnice wynikające z predyspozycji poszczególnych wychowanków. Ich kontakt z muzyką bywa spontaniczny, ale niektóre z nich poddają się jej energetycznym właściwościom (Bonna, 2005). Jednak dopiero trening i nauka, intensywne ćwiczenia przy instrumencie bądź ćwiczenia głosowe stawiają przed dzieckiem uzdolnionym ukierunkowane wymagania. Działania te stają się czynnikiem pobudzającym i intensyfikującym rozwój zarówno intelektualny, jak i muzyczny. Dzieci uzdolnione muzycznie w wieku przedszkolnym charakteryzują się większą niż ich rówieśnicy podzielnością uwagi. Wśród wielu cech widoczne są: percepcyjna zdolność różnicowania dźwięków, wrażliwość i łatwość w rozpoznawaniu barw głosów i in-

strumentów, dostrzeganie drobnych zmian dynamicznych, podejmowanie zabaw rytmicznych skojarzonych z brzmieniem słów, chęć improwizowania z muzycznym ruchem i śpiewem, dobra pamięć muzyczna, poczucie tonalne, szybka reakcja na zmianę tempa, rytmu i dynamiki, ogólna wrażliwość muzyczna, własne upodobania muzyczne, umiejętność rozpoznawania utworów muzycznych, tworzenie opowieści muzycznych oraz akompaniamentów do znanych melodii, fascynacja muzyką i naturalna chęć obcowania z nią (Górniok-Naglik, 2000). Kontakt dzieci w wieku przedszkolnym z muzyką jest bardzo ważny dla ich dalszego rozwoju i staje się elementem zabawy, stanowiącej podstawową formę działalności każdego przedszkolaka. Najczęściej jest to zabawa do muzyki i przy muzyce, w trakcie której dziecko nieświadomie dokonuje dźwiękowych eksperymentów, otacza się muzyką — to wzbogaca je o nowe doświadczenia (Kisiel, 2007).

Okres wczesnoszkolny to czas, w którym u dzieci zachodzą duże zmiany rozwojowe, pod względem zarówno fizycznym, jak i psychicznym. Wzrasta siła i ogólna sprawność ruchowa, a z czasem aktywność zadaniowa staje się dominująca. Uwaga dzieci w tym okresie nabiera cech dowolności — im szybciej potrafią się one skoncentrować, tym ich spostrzeżenia są dokładniejsze, planowe i systematyczne. Uczą się umiejętności obserwacji otaczającego świata, co wiąże się z przechodzeniem od spostrzeżeń ogólnikowych, synkretycznych do spostrzegania analityczno-syntetycznego. Dzieci zdobywają również coraz lepszą orientację w otaczającym je świecie dzięki temu, że rozwijają się u nich podstawowe procesy myślowe: analiza, synteza, porównywanie abstrakcyjne i uogólnienia. Następuje także wzrost zasobu pojęciowego i umiejętności jakościowego przekształcania. Dzieci potrafią się wypowiadać w sposób zorganizowany, a osobowość ich intensywnie się krystalizuje (Stefańska-Klar, 2004).

Uczeń klas młodszych, mający znamiona uzdolnień muzycznych, chętnie śpiewa i gra na szkolnych instrumentach, szybko uczy się nowej piosenki, wykonuje ją dokładnie pod względem intonacyjnym, łatwo zapamiętuje rytmy i melodie oraz szybko włącza do swojej mowy poznane terminy muzyczne. Wszelkie zadania muzyczne wykonuje bardzo dobrze i w krótszym czasie niż jego rówieśnicy w klasie (Kisiel, 2005). Dziecko zdolne potrafi improwizować, tworzyć melodie bardziej skomplikowane niż koledzy. Odtwarza głosem trudne dla jego wieku interwały oraz dłuższe i złożone tematy rytmiczne. Potrafi samodzielnie ułożyć akompaniament z pomocą dźwiękोगestów lub na instrumencie perkusyjnym, uwzględniając przy tym puls rytmiczny. Ma opanowaną umiejętność rozróżniania konsonansu i dysonansu, zauważalny jest u niego również postęp w wykonywaniu i tworzeniu zadań rytmicznych oraz polepszenie percepcji rytmu i pamięci melodycznej. Dziecko zaczyna również ro-

zumieć rolę kadencji oraz nieobce jest mu tzw. ciążenie toniczne, które umiejętnie stosuje w improwizowanych melodiach (Shuter-Dyson, Gabriel, 1986). Do swoistych umiejętności uzdolnionych muzycznie dzieci w młodszym wieku szkolnym można zaliczyć: umiejętność postrzegania niewielkich różnic wysokości między dźwiękami, wierne zapamiętywanie tematów rytmicznych, fraz melodycznych, rozwinięty słuch harmoniczny i barwowy, plastyczność sfery emocjonalnej, umiejętność łączenia przeżyć ze świadomością zjawisk muzycznych. Dziecko obdarzone słuchem absolutnym potrafi prawidłowo ocenić bezwzględną wysokość dźwięku. Ma także lepiej rozwinięte poczucie barwy i dynamiki dźwięku, poczucie tonalności i harmonii oraz cechuje je wysoki poziom wyobraźni muzycznej (Wierszyłowski, 1981). Przejawia też wysoki stopień zdolności do emocjonalnego obcowania z muzyką. U dzieci obdarzonych słuchem absolutnym obserwuje się duże zainteresowanie budową formalną utworu muzycznego, a także umiejętność dostrzegania zróżnicowania w wykonaniu utworu. W zakresie treści muzyki programowej zainteresowania tych dzieci sięgają sfery zarówno muzycznej, jak i pozamuzycznej. Dla dziecka uzdolnionego muzycznie nauka muzyki i obcowanie z nią są nader zajmujące. Pomimo trudności i uciążliwych ćwiczeń nauka ta nie powoduje u ucznia znużenia — dziecko potrafi poświęcać temu zajęciu wiele czasu (Podsiadło, 2004). Uczeń uzdolniony muzycznie ma niezwykłą zdolność przeżywania i odczuwania oraz wartościowania i oceny zjawisk artystycznych. Te zdolności specjalne zachęcają go do świadomej eksploracji własnych możliwości intelektualnych także w innych dziedzinach poznania.

W placówkach ogólnokształcących potrzeby ekspresyjne dziecka w zakresie muzyki rozwijane są w ramach obligatoryjnych zajęć umuzykalniających w przedszkolu, ćwiczeń muzycznych w kształceniu zintegrowanym oraz lekcji muzyki w nauczaniu przedmiotowym. Istotnym polem do realizacji aktywności artystycznej podopiecznych są również zajęcia pozalekcyjne (tj. rytmika, chór, zespół instrumentalny, formacja taneczna itp.), będące przedłużeniem procesu dydaktyczno-wychowawczego szkoły. Jednym z zadań zajęć fakultatywnych jest pobudzanie i rozwijanie zainteresowań muzycznych dzieci poprzez wdrażanie ich do uczestnictwa w amatorskich zespołach artystycznych, uczenie kulturalnego spędzania czasu wolnego oraz nabywanie umiejętności w poszczególnych sprawnościach muzycznych, tanecznych czy wokalnych (Kisiel, 2010).

Z punktu widzenia pedagogiki warto dziecko uzdolnione muzycznie otoczyć szczególną opieką. Równocześnie system edukacyjny powinien dać szansę rozwoju predyspozycji muzycznych wszystkim podopiecznym. Rolą nauczyciela w tym procesie jest stworzenie sprzyjających warunków rozpoznania, rozwijania i ukierunkowywania dziecięcej wrażliwości,

a w razie potrzeby wskazanie optymalnej drogi do dalszego kształcenia specjalistycznego.

Państwowy system kształcenia muzycznego dzieci w Polsce

Szkolnictwo muzyczne w Polsce tworzy odrębny od szkół ogólnokształcących system, który stwarza uzdolnionym muzycznie dzieciom i młodzieży możliwość indywidualnego nieodpłatnego kształcenia w zakresie muzyki. Organami prowadzącymi tego typu szkoły jest Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz instytucje wykonawcze, tj.: Departament Szkolnictwa Artystycznego MKiDN oraz Centrum Edukacji Artystycznej. System kształcenia opiera się na trzystopniowym modelu obejmującym: szkołę podstawową (I stopnia), szkołę średnią (II stopnia) oraz muzyczną uczelnię wyższą¹.

System kształcenia muzycznego dziecka można podzielić na dwa nurty: ujednolicony publiczny (nieodpłatny) oraz niepubliczny, tzw. prywatny (odpłatny), posiadający lub nie uprawnienia szkoły publicznej. Istnieją dwa typy placówek na szczeblu podstawowym:

- I typ — **ogólnokształcąca szkoła muzyczna I stopnia** — szkoła o 6-letnim cyklu kształcenia, dająca podstawy wykształcenia muzycznego oraz wykształcenie ogólne w zakresie szkoły podstawowej;
- II typ — **szkoła muzyczna I stopnia** — szkoła o 6-letnim lub 4-letnim cyklu kształcenia w zależności od wieku ucznia, dająca podstawy wykształcenia muzycznego.

Kandydat może ubiegać się o przyjęcie do klasy I ogólnokształcącej szkoły muzycznej I stopnia po ukończeniu 6—7 lat oraz szkoły muzycznej I stopnia po ukończeniu 7. roku życia, ale przed 16. rokiem życia. Kandydata, który nie ukończył 10 lat, obowiązuje 6-letni cykl nauczania w dziale dziecięcym, kandydata starszego — cykl 4-letni w dziale młodzieżowym. Osobą uprawnioną do zgłoszenia aspiranta do szkoły jest rodzic lub opiekun prawny. Kwalifikacja następuje na podstawie badania przydatności muzycznej, które przeprowadzane jest z wykorzystaniem testu opracowanego przez pedagogów danej placówki. Badanie to polega na sprawdzeniu uzdolnień muzycznych starającego się, jego warunków psychofizycznych

¹ Materiał opracowano na podstawie *Rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 29 grudnia 2004 w sprawie typów szkół artystycznych publicznych i niepublicznych*. Dz.U. 2005, nr 6, poz. 42.

oraz predyspozycji do nauki gry na określonym instrumencie. Podczas badania kandydat otrzymuje następujące zadania: wykonanie piosenki poznanej podczas zajęć wstępnych, powtórzenie głosem krótkich ćwiczeń melodycznych zagranych przez nauczyciela na fortepianie, powtórzenie za pomocą klaskania ćwiczeń rytmicznych zaprezentowanych przez nauczyciela oraz odgadnięcie liczby zagranych równocześnie dźwięków. Do szkoły zostają przyjęci kandydaci, którzy uzyskali najwyższe wyniki, zgodnie z ustalonymi limitami miejsc na poszczególne instrumenty.

W Polsce funkcjonuje 459 szkół muzycznych, a ich liczba w poszczególnych województwach waha się od 11 (w kujawsko-pomorskim) do 38 (w śląskim). Według danych ministerialnych, szkoły muzyczne stanowią znaczny odsetek wszystkich polskich szkół artystycznych. Mają znaczenie nie tylko jako placówki przygotowujące dzieci do podjęcia dalszego kształcenia muzycznego, ale także jako instytucje kulturotwórcze w swoim regionie, organizujące koncerty, audycje, festiwale i konkursy. Zajęcia w szkołach muzycznych prowadzone są przez pedagogów z wykształceniem wyższym, absolwentów akademii muzycznych². Kształcenie obejmuje naukę gry na wybranym instrumencie podczas regularnych indywidualnych zajęć z pedagogiem (pracy w relacji mistrz — uczeń). Lekcje instrumentu odbywają się 2 razy w tygodniu. Uczeń uczęszcza także na teoretyczne zajęcia grupowe, tj. rytmikę i kształcenie słuchu (klasy młodsze) oraz audycje muzyczne i kształcenie słuchu (klasy starsze). Ponadto ma możliwość grać w zespole kameralnym, w orkiestrze lub śpiewać w chórze³. Ogólnokształcąca szkoła muzyczna I stopnia to szczególny typ placówki muzycznej, w której realizowany jest również program ogólnokształcącej szkoły podstawowej. Nauka odbywa się w trybie łącznym, tzn. przedmioty ogólnokształcące i muzyczne jednocześnie są ujęte w planie zajęć. Szkoły muzyczne kształcące tylko w zakresie przedmiotów muzycznych nazywane są czasami „szkołami popołudniowymi”, gdyż lekcje odbywają się w godzinach popołudniowych z częstotliwością 2—3 razy w tygodniu.

W formie szczątkowej wśród publicznych placówek kształcenia muzycznego figurują państwowe ogniska muzyczne. Na terenie kraju jest ich niewiele. Działają głównie jako placówki samorządowe, samodzielnie bądź jako grupa wielu specjalności (np. ogniska artystyczne). Placówki te podlegają Centrum Edukacji Artystycznej, które sprawuje nad nimi nadzór pedagogiczny i artystyczny. Zazwyczaj przez cały okres działalności nauka w publicznych ogniskach jest bezpłatna, nie licząc symbolicznej

² Analiza informacji zamieszczonych na stronie internetowej Centrum Edukacji Artystycznej. Tryb dostępu <http://www.cea.pl>. Data dostępu: 11.08.2011 r.

³ Analiza szczegółowego planu nauczania w szkołach artystycznych. Dz.U. 2002, nr 138, poz. 1163.

kwoty wpisowego i zmieniających się drobnych opłat na materiały i pomoce szkolne. W odróżnieniu od wielu podobnych placówek praca pedagogiczna w ogniskach nie skupia się tylko na edukacji dzieci i młodzieży. Zasadniczy trzon słuchaczy stanowią dorośli. Pierwotnie głównym celem działania publicznych ognisk muzycznych było szkolenie przyszłych instruktorów muzycznych. Obecnie z usług placówek korzystać może każdy, kto chce spróbować swoich sił w muzykowaniu czy śpiewaniu⁴. Twórcy placówek za najważniejsze uważają wykształcenie naturalnej potrzeby obcowania wychowanka z muzyką. Ogniska muzyczne nie są placówkami dublującymi szkoły muzyczne, stanowią jednak istotne ogniwo w kształceniu osób zafascynowanych muzyką o różnym poziomie zdolności muzycznych. Ich wartość podnosi fakt, iż stanowią uzupełnienie profesjonalnego cyklu kształcenia muzycznego.

Pozytywne i negatywne odczucia związane z kształceniem muzycznym dzieci

Do szkół muzycznych, zwłaszcza tych połączonych ze szkołą ogólnokształcącą, często trafiają dzieci, które mogą liczyć na specjalistyczną pomoc rodziców. Uczą się tam zarówno dzieci z rodzin mających bogate, jak i niewielkie tradycje muzyczne. Są to czasem bardzo zdolni młodzi ludzie, ale zdarzają się także mniej uzdolnieni. Wszyscy podlegają znormalizowanemu cyklowi kształcenia, wszystkich czeka ciężka praca. Uczniowie mający wsparcie specjalistyczne w rodzinie łatwiej pokonują trudności edukacyjne. Pozostali wychowankowie zostawieni samym sobie niekiedy gorzej radzą sobie ze stawianymi im wymogami. Dlatego też dość często rezygnują z nauki w placówce w czasie trwania roku szkolnego lub po zakończeniu pewnego etapu kształcenia.

Naukę w szkole muzycznej I stopnia rozpoczyna się już od I klasy szkoły podstawowej. W tym wieku dzieci nie umieją jeszcze dobrze czytać ani pisać, a systematyczna praca jest dla nich czymś nowym i trudnym. Szkoła muzyczna stawia przed nimi dodatkowe wyzwania. Pozytywne odczucia związane z tego typu kształceniem odkrywane są przeważnie po dłuższym czasie, negatywne zaś zauważalne są niemal każdego dnia. Ta sytuacja sprawia, że zarówno dzieci, jak i ich rodzice często zniechęcają się i rezygnują z edukacji muzycznej, często są sfrustrowani, towarzyszą

⁴ Analiza ramowego statutu placówki artystycznej — ogniska artystycznego. Dz.U. 2004, nr 256, poz. 2572, nr 273.

im mieszane odczucia. Konieczność przygotowywania się do zajęć kierunkowych oraz wymagana systematyczność ćwiczeń na instrumencie powodują, że wychowankowie narzekają na brak czasu, zmęczenie, zdenerwowanie, zniechęcenie. Pozytywne skutki — przyjemność i satysfakcja z muzykowania, koncertowanie, rozwój wyobraźni dziecka — przychodzą trudniej i później (Kępińska-Wróbel, 1981). Z obserwacji wynika, że wiele osób, które w dzieciństwie zetknęły się choćby na krótko z kształceniem muzycznym w tego typu szkołach, po wielu latach odkrywa jego ogromną wartość. A niektórzy rodzice wykazują chęć posyłania swoich pociech do szkoły muzycznej, którą ukończyli w dzieciństwie.

Jednym z pozytywnych skutków edukacji muzycznej jest nauka dyscypliny i systematyczności. Najcenniejszą umiejętnością, jaką może zdobyć uczeń, jest umiejętność dobrego wykorzystywania czasu. Aby osiągnąć dobre wyniki w grze na instrumencie muzycznym, trzeba poświęcać na codzienne ćwiczenie co najmniej godzinę w początkowych latach nauki; w latach późniejszych czas ten ulega wydłużeniu. Dzieci przeważnie uczą się organizacji swojej pracy już podczas pierwszego roku nauki. Rodzice zostają poinstruowani przez nauczyciela, jaki jest zakres materiału i ile czasu należy poświęcać na ćwiczenie gry na instrumencie. Pomaga to w zaplanowaniu pracy własnej dziecka, tak aby to ćwiczenie było możliwe i skuteczne. Bardzo szybko dziecko zauważa, że lepsze efekty dają ćwiczenia krótsze, systematyczne i dokładne niż długie i niedbałe. Największą satysfakcją, płynącą z edukacji muzycznej dla dziecka i jego rodziców, jest poprawne zagranie na koncercie wartościowego utworu. Uczeń szkoły muzycznej ma bezpośrednią szansę zetknąć się z dziełami klasycznymi na najwyższym poziomie artystycznym, podczas gdy jego rówieśnicy ze szkół masowych czerpią satysfakcję z obcowania wyłącznie z kulturą masową.

Plusem państwowych szkół muzycznych działających w trybie popołudniowym jest ich niezależność od szkół ogólnokształcących. Dziecko nie musi rozpoczynać w nich nauki w wieku 6—7 lat. Ponadto ma kontakt z dwoma jakże różnymi środowiskami. Uczeń jest oceniany przez otoczenie zupełnie niezależnie od jego osiągnięć w szkole masowej. Oddziaływanie tego typu szkoły muzycznej na psychikę dziecka jest przeważnie mniej intensywne. Dzieci bardziej zdolne i ambitne mogą pracować więcej i osiągać sukcesy, a dzieci średnio zdolne mają szansę znaleźć własne miejsce na poziomie swoich możliwości (Pieniężna-Tyszkowska, 2002). Największym minusem takiej szkoły są problemy organizacyjne związane z pogodzeniem zajęć w dwóch placówkach. Dowożenie dziecka kilka razy w tygodniu na zajęcia popołudniowe, nauka w soboty, konieczność kontrolowania przez rodziców dwóch szkół — to wszystko wprowadza dodatkowe napięcie. Uczeń może odczuwać znacznie mniejszą motywację do ćwiczenia gry na instrumencie, gdyż siła oddziaływania

szkoły muzycznej nie jest tak duża. Często wydaje się więc, że szkoła więcej sprawia problemów niż daje satysfakcji. Popołudniowa szkoła muzyczna oferuje dziecku szansę na wszechstronny i pełny rozwój. Młody człowiek styka się z rówieśnikami z różnych środowisk — szkoły ogólnokształcącej dopołudniowej i muzycznej. Bardzo szybko zauważa, że droga muzyki jest tylko jedną z wielu, którymi może pójść. Z biegiem czasu decyzja o kontynuowaniu kształcenia muzycznego jest coraz bardziej jego własną decyzją.

Rodzice z biegiem lat, głównie w okresie dorastania, coraz rzadziej będą uczestniczyli w podejmowaniu decyzji co do przyszłości swojego dziecka. Nadal jednak mogą mu doradzać, wspierać je i towarzyszyć mu w podjęciu decyzji. Powinni też obserwować oddziaływanie szkoły i nauczycieli na dziecko — wzmacniać dobre wpływy, a łagodzić negatywne.

Niepubliczny system kształcenia muzycznego dzieci

Niepubliczne placówki kształcenia muzycznego w większości działają pod patronatem stowarzyszeń artystycznych, aczkolwiek monitoring ich funkcjonowania należy do Centrum Edukacji Artystycznej. Przybliżona liczba niepublicznych szkół muzycznych I stopnia oszacowana została na 148 placówek. Oprócz nich działają jeszcze przedszkola artystyczne (43), społeczne lub prywatne ogniska muzyczne (55) placówki, szkoły muzyczne typu Casio (49 szkół), Yamaha (128), Suzuki (121) obsługiwane przez nauczycieli z licencją ESA⁵.

Przedszkole artystyczne swoją ofertę edukacyjną kieruje do rodziców i dzieci w wieku przedszkolnym. Placówki tego typu mają charakter niepubliczny, a działają pod patronatem stowarzyszeń mających charakter społeczny. Dokumentami nadrzędnymi są statut stowarzyszenia i misja przedszkola⁶. Pierwszoplanowym założeniem edukacyjnym przedszkol-

⁵ Dane te opracowano na podstawie analizy dostępnych dokumentów internetowych, tj.: wykazu szkół niepublicznych przygotowanego przez Centrum Edukacji Artystycznej (<http://www.cea.pl>); kwerendy placówek artystyczno-oświatowych typu ognisko muzyczne przeprowadzonej za pomocą wyszukiwarki Panorama Firm (<http://www.pf.pl>); listy Szkół Muzycznych Casio (<http://www.szkolacasio.pl>); listy Szkół Muzycznych Yamaha (<http://www.yamahaszkola.pl>); listy nauczycieli posiadających aktualne uprawnienia do nauki na instrumentach Metodą Suzuki (<http://www.suzuki.edu.pl>). Data dostępu: 11.08.2011 r.

⁶ Misja Społecznego Przedszkola Artystycznego w Katowicach. Tryb dostępu: <http://www.przedszkoleartystyczne.eu>. Data dostępu: 11.08.2011 r.

nych placówek artystycznych jest organizowanie sytuacji dydaktycznych o charakterze integracji sztuk; sytuacje te powinny być uzasadnione pod względem psychologicznym, pedagogicznym i estetycznym. W toczącym się procesie wychowawczym pozwalają one na pełen rozwój predyspozycji twórczych dziecka i polisensoryczne oddziaływanie na jego osobowość. Odzwierciedleniem takich założeń jest chociażby malowniczy pejzaż umieszczonych w anonsach nazw przedszkoli: Akademia Małych Artystów, Sezamkowo, Akademia Twórczego Przedszkolaka, Bajkowe Królestwo, Fantazja, Plastonutki, Czarodziejski Ogród, Burczybas, Piccolo i inne. Głównym celem pracy dydaktyczno-wychowawczej przedszkoli artystycznych jest wspomaganie rozwoju dziecka zgodnie z jego wrodzonym potencjałem i zainteresowaniami. Pedagodzy, realizując najczęściej autorskie programy nauczania, rozbudzają wrażliwość najmłodszych wychowanków na wartości estetyczne w otoczeniu, a ich działalność nastawiona jest na rozwijanie różnorodnych form twórczości i ekspresji słownej, plastycznej i muzycznej itp. Praca wychowawczo-dydaktyczna na zajęciach ogólnych realizowana jest zgodnie z założeniami podstawy programowej. Przedszkola artystyczne oprócz sal masowych dodatkowo dysponują np. salą teatralną, pracowniami artystycznymi (muzyczną, plastyczną, taneczną itp.) oraz ogródkiem jordanowskim. Oferują również dodatkowe zajęcia specjalistyczne, np. grafika komputerowa (projektowanie i konstrukcja kalendarzy, pocztówek, rysunków), taniec (poznanie tańców standardowych, latynoamerykańskich, ludowych i narodowych oraz zabaw tanecznych), warsztaty plastyczne (poznanie różnych technik plastycznych, twórcze wykorzystanie nietypowych materiałów plastycznych), rytmika (poznanie zabaw muzycznych, nauka piosenek, ćwiczenia kształtujące słuch, poczucie rytmu oraz koordynację ruchową), kształcenie słuchu (w formie zabawowej poznanie zapisu nutowego, rozpoznawanie konkretnych dźwięków na fortepianie, tworzenie własnych piosenek i układów ruchowych), naukę gry na fortepianie (indywidualne lekcje nauki gry na instrumencie muzycznym), warsztaty ceramiczne (lepienie z gliny, wycinanie kształtów), warsztaty florystyczne (układanie bukietów, kompozycje kwiatowe, umiejętność wykorzystania materiałów roślinnych), warsztaty teatralne (praca z tekstem, ruch sceniczny, małe formy dramatyczne, pantomima, drama), zajęcia wokalne (kształcenie wrażliwości wokalne, interpretacji i dykcji, przygotowanie dziecka do występów scenicznych), elementy tańca klasycznego (kształcenie estetyki ruchu, prawidłowej postawy ciała, techniki tańca, wyrobienie koordynacji ruchowej). Wśród licznych osiągnięć deklarowanych i obserwowanych u podopiecznych przedszkoli artystycznych wymienić należy: wyzwolenie w dzieciach autentycznej ekspresji, która jest następstwem naturalnej potrzeby komunikowania innym ludziom własnych uczuć, myśli i prze-

żyć, nauka wnikliwej obserwacji rzeczywistości, rozwijanie spostrzegawczości i pamięci, umuzykalnienie, wzrost wrażliwości estetycznej, nabywanie sprawności w wybranych dziedzinach artystycznych.

Prywatne szkoły muzyczne różnią się od państwowych wymaganiami stawianymi kandydatom, poziomem nauczania oraz kosztami edukacyjnymi (czesnym). Do takiej szkoły można zapisać się w każdym wieku, po ogólnym sprawdzeniu kwalifikacji. Dzięki temu do prywatnych szkół trafiają dzieci lubiące muzykę, lecz nieoczekujące spektakularnego sukcesu. Szkoły prywatne nie mają ustalonego programu, więc uczniowie nie są zobowiązani do opanowania konkretnych umiejętności w konkretnym czasie (Jankowski, 2002). Pracują we własnym tempie, a swoje osiągnięcia prezentują na popisach szkolnych. Mogą wspólnie z nauczycielem decydować o repertuarze. Na egzaminie wybierają utwory o właściwym dla siebie stopniu trudności. Szkoła prywatna przeważnie nie obejmuje wszystkich przedmiotów z dziedziny nauki muzyki — często ogranicza się do nauki gry na instrumencie. Praca zajmuje uczniom mniej czasu, ale jednocześnie taki poziom kształcenia oferuje nieco niższe przygotowanie. Czasami dzieci słabiej czytają zapis nutowy, mają ograniczoną możliwość grania w zespołach, śpiewania w chórze czy stworzenia orkiestry. Lekcje są wyłącznie indywidualne, przez co dzieci mają utrudniony kontakt z innymi uczniami szkoły muzycznej. Największym plusem prywatnej szkoły muzycznej jest brak stresu i niezdrowej rywalizacji (Rakowski, 1984). Dla wielu rodziców walor stanowi również możliwość wywierania większego wpływu na przebieg kształcenia i pracę nauczyciela. Niestety, minusem są dość wysokie koszty kształcenia. Poziom, jaki osiągnie dziecko, jest uzależniony głównie od samego ucznia — jego zdolności, pracowitości i wsparcia, jakie otrzymuje od rodziców.

Spółeczne ogniska muzyczne skupiają dzieci i młodzież z miast i okolic, pragnące rozwijać swoje pasje muzyczne. Celem kształcenia w ognisku muzycznym jest rozwijanie podstawowych zdolności artystycznych, tj. nauka gry na instrumentach muzycznych oraz integracja ze środowiskiem kulturalnym (Sławiec-Domagała, 1999). Ognisko umożliwia naukę muzyki wszystkim tym, którzy nie chcą lub nie mogą kształcić się w szkole muzycznej. Kształcenie w tego typu placówce zorganizowane jest na zasadzie swobodnego wyboru instrumentu przez kandydata. Program dostosowany i realizowany jest w zależności od potrzeb i oczekiwań ucznia, a także jego indywidualnych możliwości. Przykładowo, kształcenie może odbywać się w zakresie gry: na fortepianie, skrzypcach, akordeonie, gitarze klasycznej oraz organach elektronicznych. W razie potrzeby i zgłoszenia się odpowiedniej liczby chętnych organizatorzy deklaruje możliwość prowadzenia nauki gry na innych instrumentach muzycznych. Zajęcia indywidualne z nauczycielem odbywają się odpłatnie

w godzinach popołudniowych w wymiarze 30—45 minut raz w tygodniu (w zależności od wieku ucznia). Głównym celem tej edukacji jest ogólne umuzykalnienie podopiecznych oraz wykształcenie naturalnej potrzeby obcowania ucznia z muzyką.

Szkoły Muzyczne „Casio” należą do grupy szkół w alternatywnym systemie kształcenia artystycznego. Głównym celem placówek jest wspieranie systemu edukacyjnego szkół podstawowych w zakresie rozwijania uzdolnień artystycznych dzieci. Powierzona im misję szkoły spełniają poprzez angażowanie podopiecznych w aktywne uczestnictwo w zajęciach oraz zapoznawanie ich z fragmentami wielkich dzieł artystycznych. Tego typu działania wzmagają u dzieci zainteresowanie muzyką, zarówno rozrywkową, jak i klasyczną. Zaobserwowano, iż część osób uczęszczających na zajęcia kontynuuje swoją edukację w państwowych szkołach artystycznych, traktując naukę w Szkołach Muzycznych „Casio” jako przygotowanie do dalszego etapu kształcenia. Ogromną rolę w procesie nauczania odgrywa firma Casio popularyzująca sprzęt elektroniczny (keyboards, pianina elektryczne), która wspiera istniejące już szkoły. Dostarcza ona nie tylko wysokiej klasy sprzęt muzyczny, ale również wspomaga pracę osób zakładających tego typu placówki na terenie całej Polski, organizując liczne spotkania, przeglądy i festiwale⁷. Rozwijanie uzdolnień, inwencji twórczych i zainteresowania muzyką odbywa się dzięki wykorzystaniu nowoczesnych środków dydaktycznych, a lekcje prowadzone są w atmosferze zabawy i rozrywki. Do szkół przyjmowane są wszystkie chętne, zgłaszające się dzieci, które później są łączone w grupy. Każda grupa — zespół ma swojego lidera, czyli osobę najlepiej grającą na instrumencie klawiszowym. Nauka odbywa się w nielicznych zespołach, dzięki czemu dzieci lepiej się poznają, silnie oddziałują na siebie i przez to potrafią wzajemnie motywować się do pracy, a zajęcia w grupach dziecięciowości stają się barwne i dynamiczne, uczniowie zachowują się spontanicznie i potrafią opanować tremę.

Od 1992 roku w Polsce rozwijana jest i udoskonalana sieć placówek pod nazwą Yamaha Szkoła Muzyczna (YSM). Proponowany przez nią program edukacji muzycznej oparty został na zasadzie: „Nie ma ludzi niemuzycznych. Są tylko nieodkryte talenty”⁸. Placówki te dysponują niezbędnymi programami i dobrze wykształconymi nauczycielami, są w stanie objąć opieką już dzieci od 4. miesiąca życia. Plastycznie połączone programy o charakterze modułowym dostosowane są do wieku podopiecznych, realizowane według specjalnej metody i sposobu nauczania.

⁷ Analiza programu nauczania Szkoły Muzycznej „Casio”. Tryb dostępu <http://www.szkolacasio.pl>. Data dostępu: 11.08.2011 r.

⁸ Analiza programu wczesnodziecięcej edukacji muzycznej Centrali Szkół Muzycznych „Yamaha”. Tryb dostępu: <http://www.yamahaszkola.pl>. Data dostępu: 11.08.2011 r.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na aspekt społeczny zajęć grupowych. Dzieci obcuja ze swoimi rówieśnikami, zdobywając doświadczenia z zakresu zasad współżycia w zespole. Programy instrumentalne prowadzone są w formie kursów jako otwarte zajęcia grupowe. Uczestnicy zajęć poznają repertuar utrzymany w różnych stylach muzycznych. Przy tym oprócz pracy nad rozwijaniem techniki gry i słuchu muzycznego pierwszoplanowe jest wspólne muzykowanie. Materiały szkolne składają się z zeszytu do danego programu i poziomu kształcenia oraz płyt CD z podkładami muzycznymi, które wspomagają proces nauczania i motywują do ćwiczenia w domu. Poszczególne programy są skierowane do dzieci w różnym wieku: flet prosty od 6. roku życia, gitara klasyczna od 10., *Fun Key Kids* (keyboard) dla dzieci w wieku 6—8 lat oraz *Fun Key* (keyboard) od 8. roku życia.

Szkoła Muzyczna Suzuki kładzie nacisk nie tyle na organizację odrębnych placówek artystycznych, ile na przygotowanie profesjonalnych trenerów, instruktorów i nauczycieli. Nauka gry na instrumencie według omawianej metody opiera się na troskliwej i motywującej pomocy rodziców dziecka (Suzuki, 2010). Zanim dziecko rozpocznie grę na instrumencie (w szkole Suzuki głównie na skrzypcach) najpierw szkolenie musi przejść jeden z rodziców. Jest to swoisty sposób motywacji dziecka do tego, by zaczęło się interesować muzyką i grą na instrumencie muzycznym. Wyszkolony rodzic pełni tutaj rolę pomocnika nauczyciela. W procesie uczenia muzyki istotną rolę odgrywa nauczyciel — mistrz, mający takie zalety, jak: szlachetność, wrażliwość na sztukę, odpowiedzialność i opanowanie. Cechy te są ważne, gdyż dzieci uczą się nie tylko gry na instrumencie i koordynacji ruchowej, ale również być pełnowartościowymi ludźmi. Dlatego też bardzo ważna jest postawa nauczyciela, jego podejście do dzieci oraz zdolność zachęcania ich i motywowania do wspólnej pracy i zabawy (Fyk, 2002). W swojej metodzie nauki języka ojczystego Shinichi Suzuki zachęca, by naukę, trening przeplatać zabawą. Szczególny nacisk kładziony jest jednak na rozwijanie pamięci dzieci; zdolność zapamiętywania traktuje się jako jedną z najistotniejszych umiejętności i musi ona zostać głęboko zaszczepiona. Gdy jest ćwiczona, dziecko zapamiętuje coraz więcej i skraca czas zapamiętywania. Podczas nauki należy pamiętać o częstym — właściwie codziennym — treningu. Nie można jednak przymuszać dziecka do ćwiczeń, ponieważ bardzo szybko zniechęci się do gry. Stąd właściwym kierunkiem kształcenia jest podejście do nauki jak do zabawy, czyli z radością i chętnie. Z obserwacji wynika, że duży procent dzieci kształconych tą metodą stara się kultywować muzykowanie przez całe życie, a wiele z nich wybiera zawód muzyka (Klimas-Kuchtova, 1993).

Niepubliczne placówki artystyczne są alternatywną formą dla mających szkolny charakter działań szkół muzycznych oraz stricte ama-

torskich domów kultury. Są one bowiem instytucjami pośrednimi, wypełniającymi przestrzeń pomiędzy działaniami szkół i ofertą domów kultury. Stanowią ważny element wspierający nurt powszechnego wychowania estetycznego, pełnią funkcję kulturotwórczą. Skupiają wokół siebie dzieci wykazujące zainteresowania muzyczne i chcące uczyć się gry na wybranym instrumencie muzycznym. Placówki te realizują nie tylko zadania w zakresie kształcenia i wychowania muzycznego w stosunku do jednostki, ale również wykonują pracę środowiskową, promieniując kulturowo na rodziny, kręgi rówieśnicze i środowiskowe.

Zdolności muzyczne a ogólne osiągnięcia dziecka w szkole

Współcześnie wielu psychologów i pedagogów (Kinga Lewandowska, Maria Manturzevska, Halina Kotarska, Barbara Kamińska, Małgorzata Suświłło, Wiesława Sacher i inni) nurtuje problem związku między zdolnościami muzycznymi a osiągnięciami w innych dziedzinach edukacji. Niektórzy badacze dopatrują się powiązań zdolności muzycznych z sukcesami matematycznymi, plastycznymi, literackimi, językowymi. Zastanawia ich przede wszystkim to, dlaczego dzieci uczęszczające do szkoły muzycznej lub w ogóle uczące się muzyki częściej osiągają lepsze wyniki w nauce niż ich koledzy.

Znane i udokumentowane są badania dowodzące zachodzenia pewnych korelacji poziomu inteligencji ze zdolnościami muzycznymi dorosłych. Amerykańscy uczeni, mierząc to zjawisko różnymi testami, doszli do wniosku, że istnieje zależność liniowa wskazująca na to, iż wraz ze wzrostem IQ wzrasta poziom zdolności muzycznych u wybitnych twórców. Potwierdza to opinia, jaką opatrzone biogramy sławnych muzyków. Jan Sebastian Bach, Ludwik von Beethoven czy Wolfgang Amadeusz Mozart mieli jednocześnie wysoki iloraz inteligencji i stopień uzdolnień muzycznych (Shuter-Dyson, Gabriel, 1986). W przypadku dzieci sprawa ta komplikuje się i w opiniach różnych badaczy występują duże rozbieżności. Najczęściej uzyskiwane wyniki nie dają zdecydowanych rozstrzygnięć w kwestii zależności ilorazu inteligencji oraz stopnia uzdolnień muzycznych (Lewandowska, 1978).

Najwięcej zależności można odnaleźć między zdolnościami muzycznymi dzieci a ich osiągnięciami w nauce. Badania potwierdzają, iż uzyskiwanie lepszych rezultatów bardzo często wynika z konieczności

wypracowania przez dzieci uczące się muzyki umiejętności właściwego organizowania czasu przeznaczonego na naukę. W wielu przypadkach potwierdzono zależność wynikającą z pewnych cech jednostki, takich jak umiejętność szybkiego i trwałego zapamiętywania informacji podawanych na lekcji, samodzielność w pracy, dobra koncentracja uwagi czy śmiałość w podejmowaniu wyboru (Suświłło, 2001). Można przypuszczać również, że bardzo błyskotliwych uczniów skłania do zajmowania się muzyką chęć doznawania nowych wrażeń i doświadczeń związanych z grą na ciekawym instrumencie. Istotne miejsce w tych dociekaniach zajmuje także środowisko rodzinne dziecka. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że zapewniając odpowiednie warunki do nauki muzyki, rodzice dbają również o rozwój sprawności intelektualnej swoich pociech (Southgate, Roscingo, 2009).

Sztuka sama w sobie tworzy program humanizacji człowieka. Jej rola sprowadza się bowiem do wydobywania z wnętrza człowieka tego, co jest w nim najlepsze. Obcowanie z jej wytworami nie ogranicza się jedynie do sfery doznań i przeżyć estetycznych. Kulturowy wymiar sztuki stanowi podstawę kształtowania i rozwoju osobowości jednostki w zakresach pozaestetycznych, tj.: możliwości poznania siebie, rozwoju wyobraźni, poczucia wartości, poszukiwania nowych rozwiązań oraz znalezienia dla siebie miejsca w społeczności ludzkiej. Muzyka, jako jedna z dziedzin sztuki, jest nieprzemijającą wartością w wychowaniu dziecka. Jednak aby młody człowiek stał się kompetentnym odbiorcą muzyki, musi zdobyć wiedzę i umiejętności, które umożliwią mu świadomą muzyczną ekspresję i percepcję.

Podsumowanie

W ostatnich latach pedagodzy, artyści i psychologowie coraz więcej uwagi poświęcają edukacji dziecka obdarzonego ponadprzeciętnymi możliwościami i uzdolnieniami artystycznymi. Dziecko uzdolnione to z jednej strony dla rodziców i opiekunów wielka radość i powód do dumy, z drugiej — nieustanna troska i wielkie wyzwanie. Uczniowie z uzdolnieniami muzycznymi mają szczególne potrzeby wynikające z charakterystycznych dla nich właściwości poznawczych, emocjonalnych i motywacyjnych, które niejednokrotnie stają się problemem i powodem zatroskania dorosłych.

Chcąc zapewnić dziecku jak najlepsze warunki rozwoju zarówno rodzina, jak i szkoła powinny przywiązywać dużą wagę do procesu wychowawczego. Tylko wspólne działanie obydwu tych środowisk może

przynieść sukces dziecku uzdolnionemu muzycznie w okresie edukacji, lecz także później, w życiu dorosłym. Zadaniem rodziców jest staranne monitorowanie oddziaływań szkoły. Opiekunowie powinni wiedzieć, jakie są konsekwencje procesu kształcenia muzycznego na poziomie ogólnym i specjalistycznym oraz skutki tego dla dziecka i jego dalszego rozwoju.

Instytucje prowadzące edukację artystyczną są nieodłącznym elementem systemu oświatowego, przypada im znacząca rola w rozwijaniu uzdolnień i szeroko rozumianych zainteresowań dzieci sztuką (w tym muzyką). W związku z tym najkorzystniejszą formą sprzyjającą pełnemu rozwojowi młodego pokolenia jest wypracowanie stałego modelu, w którym wszystkie instytucje i środowiska będą współpracować ze sobą w celu osiągnięcia jak najlepszych efektów.

Bibliografia

- Bandura L., 1974: *Uczniowie zdolni i kierowanie ich kształceniem*. Warszawa.
- Bates J., Munday S., 2005: *Dzieci zdolne, ambitne i utalentowane*. Przeł. R. Waliś. Warszawa.
- Bonna B., 2005: *Rodzina i przedszkole w kształceniu umiejętności muzycznych dzieci*. Bydgoszcz.
- Borzym I., 1979: *Uczniowie zdolni. Psychologiczne i społeczne determinanty osiągnięć szkolnych*. Warszawa.
- Dyrda B., 2007: *Charakterystyka funkcjonowania dziecka uzdolnionego artystycznie*. W: *Oblicza sztuki dziecka. W poszukiwaniu istoty ekspresji*. Red. K. Krason, B. Mazepa-Domagala. Myslowice—Katowice.
- Fyk J., 2002: *Pedagogiczne i społeczne aspekty rozwoju dziecka w świetle metody Shinnichi Suzuki*. W: *Wybrane zagadnienia edukacji artystycznej dzieci i młodzieży*. Red. L. Kataryńczuk-Mania, J. Karcz. Zielona Góra.
- Górniok-Naglik A., 2000: *Rozwój muzyczny dziecka*. W: *Dziecko w świecie muzyki*. Red. B. Dymara. Kraków.
- Jankowski W., 2002: *Polskie szkolnictwo muzyczne: geneza i ewolucja systemu*. Warszawa.
- Kępińska-Wróbel J., 1981: *Poradnictwo psychologiczne dla uczniów i nauczycieli szkół muzycznych w Polsce*. W: *Psychologia muzyki. Problemy, zadania, perspektywy*. Red. K. Miklaszewski, M. Meyer-Borysewicz. Warszawa.
- Kielar-Turska M., 2004: *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*. W: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia*. Red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała. Warszawa.
- Kisiel M., 2005: *Muzyka w zintegrowanej edukacji wczesnoszkolnej. Studium metodyczno-badawcze*. Katowice.
- Kisiel M., 2007: *Pedagogiczno-dydaktyczne aspekty wykorzystania muzyki w stymulacji rozwoju dziecka*. Dąbrowa Górnicza.

- Kisiel M., 2010: *Rozwijanie zainteresowań muzycznych dzieci i młodzieży poprzez uczestnictwo w różnych formach zajęć pozalekcyjnych*. W: *Pedagogiczne aspekty rekreacji, turystyki i wypoczynku dzieci i młodzieży w przedszkolu, szkole i poza szkołą*. Red. M. Kisiel. Dąbrowa Górnicza.
- Klimas-Kuchtova E., 1993: *Jak wychowywać ucząc muzyki (rozważania o wychowawczych aspektach metody Shinichi Suzuki)*. „Wychowanie na co Dzień”, nr 1/2.
- Lewandowska K., 1978: *Rozwój zdolności muzycznych u dzieci w wieku szkolnym*. Warszawa.
- Lewis G., 1998: *Jak wychowywać dziecko utalentowane*. Przeł. A. Pawełczak. Poznań.
- Lewowicki T., 1986: *Kształcenie uczniów zdolnych*. Warszawa.
- Pieniężna-Tyszkowska M., 2002: *Formy wspomagające edukację muzyczną w PSM I stopnia w Nowym Tomysku*. W: *Edukacja artystyczna wobec przemian społeczno-oświatowych*. Red. L. Kataryńczuk-Mania, J. Karcz. Zielona Góra.
- Podsiadło A., 2004: *Pojęcie zdolności muzycznych*. W: *Zdolności muzyczne dzieci w wieku 5–13 lat w opinii nauczycieli a wyniki badań testowych*. Red. W.A. Sacher. Mysłowice.
- Rakowski A., 1984: *Podstawowe uwarunkowania dostępu dzieci i młodzieży do kultury muzycznej*. Warszawa.
- Shuter-Dyson R., Gabriel C., 1986: *Psychologia uzdolnienia muzycznego*. Przeł. E. Głowacka, K. Miklaszewski. Warszawa.
- Sławiec-Domagała D., 1999: *Wpływ uczestnictwa w zajęciach ogniska muzycznego na kształtowanie zainteresowań młodzieży muzyką poważną*. W: *Powszechne wychowanie muzyczne wobec przemian edukacyjnych w Europie*. Red. E. Rogalski. Bydgoszcz.
- Southgate D.E., Roscigno V.J., 2009: *The impact of music on childhood and adolescent achievement*. „Social Science Quarterly”, vol. 90, issue 1.
- Stefańska-Klar R., 2004: *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*. W: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia*. Red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała. Warszawa.
- Suświłło M., 2001: *Psychopedagogiczne uwarunkowania wczesnej edukacji muzycznej*. Olsztyn.
- Suzuki S., 2010: *Karmieni miłością. Podstawy kształcenia talentu*. Warszawa.
- Sztuka K., 2001: *Psychologia dla artystów: widzenie, słyszenie, przetwarzanie, wyrażanie*. Częstochowa.
- Tyszkowa M., 1990: *Zdolności, osobowość i działalność uczniów*. Warszawa.
- Wierszyłowski J., 1981: *Psychologia muzyki*. Warszawa.